

metriek door de Frans- en Nederlandstalige dichters werd overgenomen of aangepast (M. R. Jung, W. Waterschoot). De overeenkomsten en relaties van de verbale argumentatietechnieken en -figuren met de visuele worden voor het voetlicht gebracht door R. Falkenburg, M. Meadow en N. Serebrennikov. Al met al een rijke, stimulerende bundel van een sprankelende geleerdheid. Ze laat goed zien hoe uit elkaar gegroeide tradities van onderzoek naar verbale en visuele expressievormen via de analyse van de retorica als metataal weer een gemeenschappelijk onderzoeksobject kunnen vinden, zodat ook de eenheid van de cultuur zelf weer in beeld komt. De historicus, op dit terrein een niet-specialist, doet er wel goed aan zich vooraf met enkele encyclopedieën, woordenboeken en biografische naslagwerken te omgeven. De meeste auteurs doen hem maar weinig didactiek cadeau.

Willem Frijhoff

M. Monteiro, *Geestelijke maagden. Leven tussen klooster en wereld in Noord-Nederland gedurende de zeventiende eeuw* (Dissertatie Nijmegen 1996; Hilversum: Verloren, 1996, 415 blz., ISBN 90 6550 535 0).

Klopjes waren ongehuwde vrouwen of weduwen die alleen of groepsgewijs een geestelijk bestaan leefden zonder door geloften of een regel gebonden te zijn. Lange tijd maakten zij als enigen de katholieke gemeenschap in de Republiek als zodanig zichtbaar. Haar kleding, houding en levensstijl bepaalden het publieke beeld van de kerk, zoals de schimpscheuten van de protestanten duidelijk maken. Alleen daarom al verdienen ze meer aandacht. Ook haar aantal spreekt daarvoor. In haar dissertatie leidt M. Monteiro uit de visitatierapporten van P. Codde af dat er rond 1690-1695 circa 5000 klopjes kunnen zijn geweest, dat wil zeggen tussen 1 en 2% van de volwassen katholieke bevolking, tegen krap 500 priesters. Ze lijken sterk geconcentreerd in de stad Utrecht en in Holland, naast een kleinere groep in de Friese staties, maar de bron is wat summier voor de rest van het land. Het cijfer is dan ook een extrapolatie die we met een slag om de arm moeten gebruiken. Dat hangt ook samen met de definitie van het 'klopje'. Het is denkbaar dat de tolerante steden in het Westen haar meer speelruimte gaven dan elders, en dat dit van invloed was op haar zelfdefinitie, beeld, gedragswijze en rol in de gemeenschap. Ook hier is het, met andere woorden, contextualiseren geblazen.

De cléricale geschiedschrijving beschouwde de klopjes wat neerbuigend als simpele hulpjes in de zielzorg, met een van de clerus afgeleide identiteit en zonder eigen spiritualiteit. Ook bij E. Theissing, de eerste historica van de kloppen (1935), overheerst nog dat clericaal perspectief, hoewel zij haar al een autonome religieuze inspiratie toekent. Anderen, met de grote Haarlemse gemeenschap van 200 kloppen in De Hoek of die van Utrecht voor ogen, hebben er juist een soort surrogaat-nonnen in gezien, bij gebrek aan kloosters. Feitelijk kwamen beide posities voor. Maar als groep zijn de kloppen tot geen van beide te herleiden. De halfnonnen-these lijkt ook onder onze onkunde over de trek van Noordnederlandse katholieken naar het buitenland. Vrouwen die de religieuze staat kozen traden daar probleemloos in. Onderzoek naar het gehele veld van religieuze opties zou ik dan ook een urgentie willen noemen: het zou het overtrokken beeld van katholieke isolement corrigeren en de aansluiting van de Hollandse Zending bij de katholieke reformatie accentueren.

Terecht corrigeert Monteiro die eenzijdige beeldvorming door niet uit te gaan van functies en rollen, maar van zelfbeeld en spiritualiteit, dus van het perspectief van de kloppen zelf. Ze wijst er trouwens op dat de kloppen-formule al vóór de reformatie teruggaat en niet exclusief

is voor de Hollandse Zending. Het was eerder een contextgebonden optie voor een vrouwelijke vorm van geestelijk leven dan een kerkrechtelijke of maatschappelijke staat: wat de klopjes in Monteiro's ogen bovenal bindt is niet haar levensvorm of takenpakket maar haar vrouwelijke identiteit, op zoek naar speelruimte in een zich clericaliserende kerk. Juist het amorphe en weinig institutionele karakter van die optie maakte haar voor vrouwen met geestelijke aspiraties aantrekkelijk. Ze konden haar door religieuze vormtradities ingekaderde bestaan zo gemakkelijker aan haar persoonlijke omstandigheden aanpassen.

In hoofdstuk 2 reconstrueert Monteiro aan de hand van verspreide gegevens en een enkele seriële bron de herkomst, religieuze staat, aspiraties, werkzaamheden en levensomstandigheden van de klopjes. In het perspectief van de sociale en culturele constructie van vrouwelijkheid, zoekt ze de identiteit van de kloppen vooral in haar presentie als 'informele intermediair' in de plaatselijke kerk (onderwijs, catechismusonderricht, armenzorg, priesterhulp), in haar betekenis voor het bredere confessionaliseringsproces en in een eigen spiritualiteit, gevoed door een ruim aanbod van 'kloppenboeken' dat in hoofdstuk 3 uitvoerig wordt besproken.

In het tweede deel van haar studie analyseert Monteiro grondig twee zeldzame egodocumenten: de zogenaamde gewetensrekeningen, regelmatige verslagen van het geestelijk leven en de mystieke ervaringen die door twee geestelijke maagden, Agnes van Heilsbach en Joanna van Randenraedt, in Roermond onder toezicht van haar biechtvaders werden bijgehouden. Monteiro hanteert daarbij begrippen als onderhandeling (tussen de biechtvader, in beide gevallen een jezuïet, en de geestelijke maagd), zelfbewustzijn en zelfpresentatie, constructie van mannelijkheid en vrouwelijkheid, en een spanningsverhouding tussen sekse en macht die van beide kanten strategisch wordt geëxploreerd. Ze corrigeert zo het wat eenzijdige onderdrukking-paradigma dat nog door E. Schulte van Kessel (1980) werd gebruikt. De analyse van deze geestelijke autobiografieën verrijkt ons inzicht in de categorieën van het vroegmoderne geestelijk leven en de aard van geestelijke relaties. Ze vernieuwt onze kennis doordat ze over de intellectuele geschiedenis heen een cultuurgeschiedenis van het gelovig zelfverstaan schrijft. Monteiro's beeld van wat we ons bij de 'modale' vrouwelijke spiritualiteit in vroegmodern Noordwest-Europa moeten voorstellen is pionierswerk. En het overtuigt.

Tot besluit benadrukt Monteiro dat de klopjes dag in dag uit heen en weer werden geslingerd tussen de onderwerping aan de mannelijke leiders van de Hollandse Zending en de aanvaarding van haar verlangens als vrouw in een multiconfessionele samenleving. De godsdienst werd haar zo tot een bron van motivatie en legitimatie. Ze hielp de maatschappelijke en culturele beperkingen van haar sekse te omzeilen en haar lot in eigen handen te nemen door zich voldoende speelruimte voor een eigen veld van activiteiten en spiritualiteit te scheppen.

Twee punten van kritiek. Slechts hier en daar schemert in een noot internationale vergelijking door, zodat de spiritualiteit 'Hollander' overkomt dan ze wellicht is. De maagden waren echter niet alleen dochters van Holland, maar ook kinderen van haar tijd. De gewetensrekeningen passen bijvoorbeeld in het stramen van de 'geestelijke boekhouding' (de term is van Christopher Hill) van de Engelse puriteinen, door Kaspar von Greyerz en anderen beschreven. Zo'n synchrone vergelijking zou de suggestie van een bij uitstek vrouwelijke strategie van zelfanalyse wat relativeren, en beter laten zien hoe de vorm van dit soort verslaglegging in de culturele context (mentale categorieën, tijdsbeleving, enz.) lag ingebed.

Ook de koppeling tussen de beide delen van het boek blijft wat kunstmatig. In *Historisch Nieuwsblad* (mei 1996) heeft Monteiro zelf beschreven hoe de vondst van de gewetensrekeningen tijdens het werk aan haar dissertatie heel het perspectief op slag veranderde. Ik kan me de verleiding goed voorstellen, maar desondanks was Roermond de Hollandse Zending niet, en zeker niet op dat moment. Omdat het boek vanuit het perspectief van de geestelijke maagden zelf is gedacht, valt de koppeling niettemin te verdedigen. Monteiro laat ook zien dat

zowel in als buiten de Hollandse Zending in feite dezelfde spirituele literatuur werd gebruikt, veelal uit het Zuiden afkomstig. Toch heeft ze voor die Roermondse casus andere opties moeten laten vallen, bijvoorbeeld hoe de Noordnederlandse klopjes zich de geestelijke literatuur toeëigenden. Het is jammer dat ze daarvoor niet dieper is ingegaan op de bronnen over de Maagden in De Hoek — wellicht de enige groep bij wie zulk onderzoek mogelijk is.

De winst van dit boek is groot. Het is de eerste studie die het katholiek geloofsleven in de Republiek resoluut in het perspectief van de beide seksen plaatst. Hoewel de koppeling met de geestelijke maagden in Roermond in de structuur van het boek wat geforceerd overkomt, werkt ze per saldo positief, aangezien ze een suggestief reliëf geeft aan de spiritualiteit van de Noordnederlandse klopjes. Tenslotte definieert Monteiro scherp de inzet die spiritualiteit voor vrouwen had in een vroegmoderne multiconfessionele samenleving.

Willem Frijhoff

P. P. M. Raasveld, *Pictura, poësis, musica. Een onderzoek naar de rol van de muziek in embleem-literatuur. Met een geannoteerde corpusbeschrijving van emblematische eenheden met liederen, en van emblemen met muzikale notatie in de picturae* (Dissertatie Utrecht 1995; Utrecht: Universiteit Utrecht, Faculteit der letteren, 1995, viii + 455 blz., f64,50, ISBN 90 73446 57 0).

Uitgaande van de vraag naar de relatie tussen emblematiek en muziek worden in deze dissertatie twee verschillende terreinen van onderzoek geëxploreerd: dat van de embleemboeken waarin emblemen zijn gecombineerd met een zingbare tekst en dat van muzikale beeldmotieven in de emblematiek (in casu muziekinstrumenten en notenbalken). In de stroom van embleemboeken die West-Europa van de zestiende tot en met de achttiende eeuw heeft overspoeld, trof Raasveld er achtenzestig aan, alle afkomstig uit de Nederlanden en Duitsland, waarin emblemata en liederen zijn samengevoegd tot min of meer coherente 'emblematische eenheden'. In deel I analyseert hij achttien voorbeelden daarvan, onderscheiden naar contrafacten (liederen op bestaande wijzen) en gevallen waarbij sprake is van nieuw-gecomponeerde muziek. Een volledige beschrijving van het corpus levert hij in zijn bijlagen. Naast deze categorie komen er enige honderden emblemen voor waarvan de prenten met de muziek verband houdende motieven bevatten. Een beperkt aantal kenmerkende typen wordt besproken in deel II; daarbij worden de twaalf door Raasveld opgespoorde gevallen met leesbare muzieknotatie in de pictura alle aan de orde gesteld.

Het op zijn minst bi-mediale karakter van het embleem vereist reeds een zekere veelzijdigheid van de onderzoeker. Aan het synthetiserende karakter van deze kleine *Gesamtkunstwerke* wordt tekort gedaan als één van de samenstellende elementen buiten beschouwing blijft. Immers, 'beelden kunnen dingen vertellen die woorden niet zeggen; taal kan beelden schetsen die een figuratieve afbeelding niet voor ogen kan stellen; en gezang kan een effect bereiken dat niet door tekst en beeld wordt opgeroepen' (6-7). Tot dusver was het muzikale element binnen de emblematiek onderbelicht gebleven. Raasveld beschikt over de vereiste combinatie van deskundigheden en het is zonder meer een verdienste dat hij dit onontgonnen gebied in kaart heeft gebracht en er een aantal paden in heeft uitgehakt. Dat zijn studie in twee onderdelen uiteenvalt die nauwelijks met elkaar interfereren, is minder fraai voor een proefschrift, maar zal de gebruiker van het boek niet deren; die kan in elk van de delen datgene vinden wat van zijn gading is. Wel zouden bij hem vragen kunnen rijzen met betrekking tot de keuzes die in de loop van het onderzoek gemaakt zijn. Voor de afbakening van het eerste corpus, de embleemboeken met liederen, hanteert de auteur een paar pragmatische overwegingen: geen embleem-